

Тарас ШМАНЬКО (Львів)

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ УНІВСЬКОЇ ДРУКАРНІ

Унівське книгодрукування посідає помітне місце в українській церковній історії. Воно існувало в часи важливих еклезіяльних процесів, зокрема прийняття унії у Львівській єпархії. Тож унівські друки носять виразний відбиток своєї епохи.

Не претендуючи на повноту викладу, хочу поділитися деякими узагальненими спостереженнями щодо видавання богослужбових книг в Уневі та заакцентувати певні особливості, які стосуються репертуару та змісту цих книг.

Видавнича діяльність унівських монахів є предметом кількох досліджень у галузі українського друкарства. Тут згадаю лише одну з новіших праць, що заторкує цю тематику — книжку Ігоря Мицька «Святоуспенська Лавра в Уневі»¹, у якій досить докладно описано унівське друкарство.

Не вдаючись до розлогих історичних екскурсів, коротко пригадаємо церковно-історичний контекст, у якому розвивалося унівське друкарство. Середина XVII ст. в історії Київської Церкви, на той час уже розділеної на православних і уніятів, була епохою не надто сприятливою для культурної діяльності. В умовах польської займанщини, козацьких воєн, татарських набігів та утисків місцевих «власць придержащих» годі було сподіватися бурхливого розвитку друкарства. Ситуація в Церкві також не сприяла відповідній атмосфері для цієї праці: безконечні суперечки за право патронату над Унівським монастирем, боротьба за архимандритство, майнові суперечки з сусідами щоразу потрясли обитель, не даючи змоги зосередитися на такій важливій діяльності як видання книг. Внутрішні процеси у львівській єпархії були спрямовані на прийняття унії. В Унівському монастирі вже в перших десятиліттях XVII ст. роблено спроби запровадити унію, але тоді вони не були успішними². Офіційно прийнявши унію 1700 року, унівське чернецтво пережило складний період інтеграції у зреформований чин Василіян. У тридцятих роках XVIII століття унівський архимандрит Атанасій Шептицький, будучи архієпископом і митрополитом Київським, відновлює друкарню в Уневі і, між іншим, використовує її з певною метою, про що скажемо згодом. У другій половині XVIII ст., після смерті Атанасія Шептицького і за правління його наступників, спостерігаємо поступовий занепад мо-

настиря аж до його повної ліквідації. До цього спричинилося й австрійське панування з його редукацією монастирів, унаслідок якої 1790 року Унівська лавра припинила існування³.

Перед тим як розпочати огляд діяльності Унівської друкарні, коротко пригадаємо стан справ з виданням богослужбових книг узагалі. Богослужбова література в ті часи становила основну частку в репертуарі практично всіх друкарень. Навіть світські особи, маючи бажання й відповідні ресурси, могли друкувати богослужбові книги на власний розсуд (ця заувага не стосується Ставропігії, бо її монополія здебільшого мала комерційний характер, а не церковно-дисциплінарний). Коріння такої ситуації сягає часів рукописних церковних книг, коли практично неможливо було уніфікувати всі богослужбові тексти, що виходили з-під пера численних переписувачів. Доволі довго рукописні і друковані богослужбові книги співіснували паралельно, здебільшого через високу ціну друкованих книг.

Датування початків унівського друкарства є дискусійним, як і встановлення точної дати закриття друкарні⁴. Існує думка, що друкарню після закриття передано Почаївському монастиреві⁵.

У нашій статті використаємо традиційну періодизацію, яку застосовують при розгляді діяльності цієї друкарні. (Нагадуємо, що предмет нашого зацікавлення є тільки богослужбові книги, тому інші видання тут до уваги не братимемо).

Перший період друкування богослужбових книг можна виокремити, починаючи від появи першого відомого нам унівського друку — Псалтиря 1648 року — і до прийняття монастирем унії з Римом (Псалтир 1699 року — останнє відоме видання цього періоду)⁶.

Другий, уже унійний, період починається від видання Службника 1733 року і до останнього, відомого богослужбового видання «Возглас на вопль риданіє і стенаніє...» 1761 року (Акафіст до Христових страстей).

Ця періодизація, звичайно, є дещо спрощеною і стосується, як було сказано, лише богослужбових видань; вона не враховує видань інших типів, а також оминає організаційні перипетії друкарні, які, звісно ж, позначилися на характері та змісті видань. Велика перерва в діяльності Унівської друкарні тривала понад 30 років (1700–1732 рр.) і припадає якраз між згаданими періодами. Існує думка, що саме в цей час обладнання

³ Там само, с. 38–40.

⁴ Там само, с. 66.

⁵ Я. Запаско. *Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.* Львів 1971, с. 237.

⁶ Тут і далі перелік видань в основному подаємо за: Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 1: 1574–1700. Львів 1981; кн. 2, част. 1: 1701–1764; ч. 2: 1765–1800. Львів 1984 та І. Мицько. *Святоуспенська Лавра*.

¹ Ігор Мицько. *Святоуспенська Лавра в Уневі*. Львів 1998.

² Там само, с. 27.

друкарні було перевезено до Львова і його використали для друку відомого Ірмологіона 1700 року⁷.

У першому періоді унівського друкарства спостерігаємо спроби задовольнити церковними книгами попит, без якихось особливих концептуальних засад. Репертуар богослужбових книг Унівської друкарні цього періоду доволі скромний. Основну частину богослужбових видань становлять книги для «келійного» вжитку або навчання грамоти:

Псалтирі — 1648, 1678, 1687, 1689, 1692, 1699 років;

Акафісти — 1660, 1678, 1683 років;

Молитвослови — 1691, 1694, 1698 років;

Часослови — 1671, 1674, 1676, 1679 (Часослов з Молитвословом), 1681, 1686, 1689, 1695 років.

Требник — 1681 року.

Соборник 12 місяців [Святці] — 1693 року.

За змістом ці видання практично не відрізняються від типових православних видань того часу. Аналізуючи репертуар унівських стародруків, слід пам'ятати, що друкарня постійно перебувала в тіні своєї недружелюбної суперниці — братської друкарні у Львові. Отже, ймовірно, що господарі друкарні в Уневі мусили зважати на те, аби якомога менше наражатися на конфлікти, а це суттєво впливало на репертуар її видань. Не другорядними були й фактори економічного характеру, бо такі книги як Октоїх, Тріоді чи Мінея вимагали великих фінансових ресурсів, що було не легкою справою навіть для таких досить розвинутих друкарень, як київська лаврська чи львівська братська.

Цікаво, що з першого періоду діяльності друкарні маємо лише один Требник і жодного Службника. Требник 1681 року часом вважають більш «православним», ніж відомий Требник Петра Могили, і кажуть, що такий його характер є наслідком свідомого вибору унівських монахів. Цей Требник згадують як приклад вірності уніятів східному обрядові⁸, однак Ігор Мицько слушно зауважує, що Унів на той час ще не був явно уніятським⁹. До речі, ще Кирило Королевський, подаючи у своїй праці схему видань Требників (за Расом), виводив цей унівський Требник з могилянської традиції¹⁰.

⁷ І. Мицько. *Святоуспенська Лавра*, с. 70

⁸ П. Галадза. Літургичне питання і розвиток богослужень напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття (дискусія) // *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті: Матеріали Четвертих «Берестейських читань»*, Львів — Луцьк — Київ, 2–6 жовтня 1996 р. Львів 1997, с. 46.

⁹ Там само.

¹⁰ С. Korolevskij. *La liturgia ed il rito praticati dai ruteni*. Romae 1937, с. 15.

Гадаю, що твердження щодо джерел цього Требника потребують докладнішої верифікації, а на вибір тексту для передруку могли вплинути різні чинники, у тому числі і довільний підхід видавців¹¹.

На підставі автопсії примірника Требника 1681 року, який зберігається у НМЛ (Сдк. 1100), можна припустити, що він є передруком львівського Требника 1644 р. з деякими додатками, які походять із текстів Требника Могили (Київ 1646). Він майже ідентичний за структурою і за змістом із львівським Требником, на загал збігається навіть нумерація аркушів, подана у змісті обох Требників. Проте унівський Требник містить кілька характерних відмінностей. Наприклад, у ньому є статті, що відсутні у львівському Требнику. Це чини освячення богослужбового одягу і риз (унівський Требник 1681 р., арк. 249–254) та стаття, яка у змісті названа «О формах сакраментов», хоч сам текст має заголовок «О формі или свершениі святого крещенія» (арк. 255–256 зв.). У цій статті викладено відомі могилянські «нововведення», що з'явилися під впливом латинського сакраментального богослов'я. Тут окремо від чину хрещення подано могилянські повчання про «форму» хрещення і всіх інших таїнств. Вартим уваги є текст повчання про «форму» звершення Євхаристії, згідно з яким пересуществлення відбувається під час проказування слів «прийміте ядіте...».

Тексти «Предмови при шлюбі» та «Казаня на погребі», які є у львівському Требнику, в унівському Требнику замінені іншими проповідями на цю ж тему, які, проте, не виходять з Требника Могили (н/н арк. 272 зв. і далі).

У «Чині ісповіданію» замінено колишню депрекативну формулу розрішення: «Чадо, прощает тя Христос Бог, і аз» (пор. львівський Требник 1644 р. арк. 76 зв.) могилянською індикативною формулою: «Властию его мні даною прощаю і разрішаю тя...» (пор. київський Требник 1646 р., с. 357). У чині вінчання додано текст подружньої присяги (арк. 59–59 зв.), взятий із Требника Могили або з пізніших передруків (пор. київський Требник 1646 р., с. 416–417).

Натомість «Чин братотворенія», який Могила критикує у своєму Требнику 1646 р. і не подає його тексту, в унівському Требнику залишено без змін (арк. 181).

З переліку унівських видань бачимо, що деякі з них періодично повторюються. Ігор Мицько вважає, що багаторазові передруки Акафістів пов'язані з унівською чудотворною іконою¹². Це хоч і можливо, але не обов'язково, бо Акафісти часто друкували і в інших друкарнях, мабуть,

¹¹ Про Требник 1681 р. див.: С. Семчук. Унівський требник 13 серпня 1681 // *AOSBM*, т. 9 (15). Romae 1974, с. 124–141.

¹² І. Мицько. *Святоуспенська Лавра*, с. 72.

завдяки широкій популярності цього роду молінь та невеликому обсягові, а отже, відносній дешевизні. Інші видання також додруковувалися в міру потреби; найбільш повторюваними були видання Часословів і Псалтирів (відповідно 7 і 6 видань у цьому періоді).

Тут не розглядаємо богослужбових видань Унівської друкарні, що мали випадковий характер, — Псалтиря й Акафіста з молебнем румунською мовою на замовлення митрополита Досифея¹³.

Другий, надзвичайно цікавий з огляду на широкий репертуар видань та кардинальні зміни у богослужбових текстах, період діяльності книгодрукування в Уневі розпочався після приєднання монастиря до унії. Після тривалої перерви у тридцятих роках XVIII століття митрополит Атанасій Шептицький відновив унівське друкарство і використовував його для своєї мети, зокрема і в суперечках зі Ставропігією. Відомо, що навіть після переходу на унію львівського єпископства Ставропігія ще якийсь час залишалася православною. Ба, навіть формально прийнявши унію 1709 року, вона не переставала друкувати традиційні богослужбові тексти, не бажаючи підкоритися пануючій у католицькій Церкві тенденції до централізації і, відповідно, уніфікації богослужбових текстів. Коли ж Львівська єпархія прийняла унію, то богослужбові практики новоприєднаної єпархії значною мірою відрізнялися від практик інших частин Київської Церкви, які перебували в унії з Римом ще від 1596 р. Ця ситуація була джерелом непорозумінь у церковних середовищах. Братство, як відомо, дуже ревно пильнувало своєї незалежності від єпископів і монополії у справі кириличного книгодрукування, яку хотіло зберегти за собою і після прийняття унії.

Ці події відбувалися на тлі введення в дію постанов Замойського Синоду, який законодавчо закріпив деякі латинізуючі нововведення, а також наголошував на уніфікації богослужбових текстів. Видавати церковні книги в майбутньому належало лише до компетенції церковної влади. Головним промотором цих процесів випало бути Львівському єпископові, а згодом Київському митрополитові Атанасію Шептицькому.

Незважаючи на декілька комісій і довголітню судову тяганину, єпископові не вдавалося підпорядкувати собі ставропігійське книгодрукування¹⁴. Унівська друкарня, яку відновив Атанасій Шептицький, мала відіграти певну роль у справі видання нових «ісправлених», згідно із замойськими постановами, богослужбових книг на протигагу братським виданням — сповненим усяких «преткновеній», як про це напи-

сано в обіжнику Атанасія Шептицького про виправлення богослужбових книг від 3 травня 1738 року¹⁵.

У цей період в Унівській друкарні з'явилися такі богослужбові видання:

Службники — 1733, 1740, 1740 (святительський), 1747 років;

Требники — 1736, 1739, 1744 років;

Часослови — 1741 (Полустав), 1757 років;

Возслідование празником... — 1738, 1745 років;

Акафіст до страстей Христових («Возглас на вопль...») 1761 року.

Коли видання першого, «православно», періоду діяльності Унівської друкарні мало чим відрізнялися від характерних для цього часу богослужбових книг, то видання «унійного» періоду становили певне *novum* не тільки своїм змістом, але й зовнішнім виглядом. Так, наприклад, Службник 1733 року, хоч і не був унівським витвором, а лише передруком з відомого Службника єпископа Кипріяна Жоховського (Вільно 1692), як за зовнішнім виглядом (формат 2° не був характерним для традиційних Службників), так і за структурою створений на зразок римських Місалів. У цьому Службнику з'являється текст так званої «читаної» літургії. Його характерною прикметою є і передмова Атанасія Шептицького з закликом використовувати офіційні богослужбові видання, а не «від чужих пастирів», що була написана в дусі післязамойської ідеології.

Службник 1740 року (священничий) є повторенням видання 1733 року з деякими поправками рубрицистичного характеру (наприклад, додано зображення положень рук священника на літургії). Службник 1747 року є продовженням цієї традиції.

Особливо важливим було видання друком святительського Службника 1740 р. Воно свідчить про значний організаційний розвиток Церкви, бо книги цього роду служили досить вузькому колу користувачів і, зазвичай, існували в рукописних версіях. Наприклад, з унійних Архиратиконів до кінця XIX століття маємо лише 4 друкованих видання¹⁶. Текст цього Архиратикона відбивав тодішні реалії досить латинізованого богослуження.

Що стосується Требників 1676, 1739 і 1744 років, то вони також відповідали духові свого часу і були значною мірою «вдосконалені» елементами латинської сакраментології.

¹⁵ Афанасій на Шептицяхъ Шептицький... [Послання про виправлення богослужбових книг від 3 травня 1738 року]. Львів: Друкарня братства [1738].

¹⁶ L. Huculak, *The Divine liturgy of st. John Chrysostom in the Kievan Metropolitan province during the period of union with Rome (1596–1839)*. Romae 1990, с. 384–401.

¹³ І. Мицько. *Святоуспенська Лавра*, с. 74, 232.

¹⁴ І. Рудович. *Єпископи Шептицькі // Богословській вістник* (Львів 1901/2).

У 1738 та 1745 роках в Унівській друкарні друкується текст богослужень нових празників, запроваджених уже після прийняття унії, — це «Возслідование празником... Пресвятої Євхаристії», служби «Состраданія Пресвятия Богородици» і «Блаж. свщм. Йосафата», а 1761 року з'являється «Акафіст до страстей Христових».

Завершуючи цей короткий огляд діяльності Унівського монастиря в царині видання богослужбових книг, можемо зробити деякі узагальнення. У перший період діяльності монастирська друкарня намагалася задовольнити потреби православної Церкви в богослужбових книгах відповідно до своїх можливостей і в умовах не надто сприятливих для такого роду праці. Чи була ця діяльність планомірною і послідовною? Напевно, що ні, бо не мала відповідних передумов і сприятливого середовища. Однак попри це вона була дуже важливою й відіграла помітну роль у історії нашої Церкви.

Що стосується другого періоду, то тут бачимо кардинальну зміну ситуації. Викристалізовується нова еклезіяльно-літургійна ідентичність унійної Церкви, яка безоглядно сприймає різного роду запозичення з привабливого під кожним оглядом латинського обряду. Церковна ерархія, вихована в західних школах, легко впроваджує зміни в богослужбове життя, маючи за зразок західну культуру, філософію та теологію. Чи була якась альтернатива? Очевидно, що ні. У тодішньому історичному контексті не було інших вдаліших зразків для наслідування.

Марія ПШЛЕГЕР (Відень)

**ВЕЛИКИЙ КАНОН СВ. АНДРЕЯ КРИТСЬКОГО
У ПІЗНІЙ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКІЙ ПРАКТИЦІ
(за болгарськими матеріялами)**

При вивченні пізнього ірмологійного співу Константинопольської Церкви ми розглянули канон св. Андрея Критського. Це один з двох канонів, що повністю виконується у болгарській богослужбовій практиці до нашого часу.

Історія його виникнення сягає VII століття, коли у гимнодії з'явився новий принцип компоновання творів: кондак чи ірмос стають зразками для наступних тропарів, які створювалися у тому ж ритмі й на ту саму мелодію. Авторами канонів були найвідоміші гимнографи Східної Церкви — св. Андрей Критський, Козьма Маюмський, Теодор Студит, Йоан Дамаскин та ін. Існують різні припущення щодо виникнення цього жанру. Більшість дослідників дотримується погляду, що першим автором канонів був св. Андрей Критський.

Св. Андрей Критський, чи Андрей Єрусалимський (†740) — проповідник і церковний поет, народився в Дамаску. З 14 років перебував у монастирі св. Сави Освященного в Єрусалимі. Був секретарем (синкелом) патріярха Єрусалимського, представляв його на VI Вселенському соборі (III Царгородський, 680 рік). Пізніше стає дияконом церкви св. Софії, архієпископом на о. Крит. Помер, як вважають, в Гортині на Криті; згодом був канонізований, його пам'ять святкуємо 4 липня (під цією датою в рукописах знаходяться його твори)¹. Андрей Критський є автором стихир і канонів, наприклад, стихир на Стрітєння Господне (2 лютого), Воздвиження Чесного Хреста (14 вересня), канону на Різдво Богородиці (8 вересня), а також бесід і слів. Одним із його найбільших музично-поетичних творів є Великий канон, який у слов'янській практиці часто називають Великим покайним каноном; він складається з 250 тропарів.

Повний текст Великого канону в болгарській практиці зберігся у ненотованих виданнях. Ми розглянули друковане видання ненотованої бослужбової книги Всекидневник². Однак у пізніх болгарських виданнях XIX–XX ст. засвідчено нотовані ірмоси, чи катавасії Великого канону,

¹ Кирило-методиевска енциклопедия / ред. Петър Динеков, т. 1. София 1985.

² Църковно-богослужбенъ Всекидневникъ. Съдържа: Осмогласникъ и Общъ Миней, Постенъ и Цветенъ Триодъ. София: Печатница Книпєграфъ 1943.